

सामाजिक विभेद र उत्पीडनले पारेका प्रभावहरू

मकरबहादुर सार्की
mbsnepal@hotmail.com

लेखसार

सामाजिक विभेद र उत्पीडनले महिला, दलित, जनजाति, मधेसी, गरिब तथा अल्प सङ्ख्यक सबैलाई चोट दिएको छ। उनीहरूलाई समाजमा अरुकै हाराहारीमा पुग्न कयौँ वर्ष लाग्न सक्छ। यसैलाई मध्यनजर गरी ने पालको संविधानमै समावेशी सिद्धान्त अबलम्बन गर्ने व्यवस्था छ। यसैअन्तर्गत थुप्रै कामहरू भइरहेका छन्। जसले ती समुदायमा प्रगतिको सम्भावनाको ढोका खुलेको छ। यस अनुन्धानमूलक लेखमा सामाजिक विभेद र उत्पीडनले कस्तो प्रभाव पारेको छ तथा पछिल्लो समयमा यसमा देखिएका समस्या र प्रगतिको सम्भावनाहरूको चर्चा गरिएको छ। सामाजिक विभेद र उत्पीडनबाट सबैभन्दा प्रभावित दलित समुदाय हो। यी समुदायका प्रतिनिधिले समाज तथा सार्वजनिक स्थलमा अझै पनि अपमानित तथा सेवासुविधाबाट वञ्चितकरणमा पर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेकाले यस लेखमा उनीहरूको दृष्टिकोणमा देखिने आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक तथा पारिवारिक प्रभावहरूका बारेमा तथ्याङ्कगत खोजीनीति गरिएको छ। अर्को पाटोमा सामाजिक विभेद तथा उत्पीडन न्यायिक दृष्टिकोणले आपराधिक क्रियाकलाप भइसक्दा पनि किन यसलाई समाजले छोड्न सकेको छैन भन्ने विषयमा यहाँ चर्चा गरिएको छ। यसले

सामाजिक विभेद र उत्पीडनका क्षेत्रमा काम गर्न मार्गदर्शन प्रदान गर्छ।

शब्दकुञ्जी

उत्पीडन, वञ्चितकरण, समावेशी सिद्धान्त, सामाजिक विभेद

विषय प्रवेश

सबैभन्दा राम्रो पक्ष भनेको सामाजिक विभेद र उत्पीडन कानुनी रूपमा दण्डनीय छ। जातीय विभेद तथा उत्पीडन गर्नेलाई कानूनबमोजिम सजायको व्यवस्था छ। नेपालमा दलित समुदायको कुल जनसङ्ख्या ३८ लाख ९८ हजार ९ सय नब्बे अर्थात् १३.३७% छ। जसमा दलित पुरुषहरूको जनसङ्ख्या ४७.९५% र महिलाको जनसङ्ख्या ५२.०५% रहेको छ (२०७८, राष्ट्रिय जनगणना नेपाल)। दलित समुदायको मानव अधिकारको रक्षा गर्दै उनीहरूलाई न्याय गर्न राज्य लागेको छ। त्यसो भए समस्या कहाँ छ त ? पीडितका अनुसार भने समस्या जहाँतहीँ छ, न्यायालय, लोकसेवा, राजनीति, समाज सबै पक्षले जुन रूपमा दलित समुदायलाई समानता र न्यायको अनुभूति दिनुपर्ने हो, तर त्यस्तो देखिँदैन। वास्तविकतामा सामाजिक विभेद र उत्पीडनको रूप फेरिएको छ भने वास्तविक पीडित

पक्षले अनुभूति गर्न अझै कठिन भइरहेको छ। यसका कारणहरू धेरै छन्। सामाजिक विभेद र उत्पीडन अन्त्य गर्न एकपक्षीय कार्यले काम गर्न सक्दैन। यसका लागि सबै पक्षले सबैतिर बाट अर्थात बहुक्षेत्रमा एकैसाथ काम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। उदाहरणको लागि सामाजिक न्याय दिन हरेक पालिकामा दलित समुदायबाट सहजकर्ता राख्ने जसले उनीहरूको समस्यालाई प्रमुख प्राथमिकता दिएर काम गर्छन् भने राजनैतिक क्षेत्रमा राष्ट्रपति वा सभामुख वा प्रधानमन्त्री वा सेनाप्रमुख वा प्रहरी प्रमुख वा अन्य क्षेत्रमा प्रमुखहरूमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गरी लागु गर्ने आदि प्रगतिशील कामहरू नेपालमा गर्न सकिन्छ। जसको नेपाली समाजमा प्रत्यक्ष सकारात्मक सन्देश प्रभाव हुन सक्छ।

अध्ययन विधि

सामाजिक विभेद र उत्पीडनले पारेको प्रभावलाई घटना अध्ययन, पूर्व लेख र प्रकाशित खोज अनुसन्धानका तथ्यहरूको अध्ययन गरी यस लेखका लागि नयाँ विचार र तथ्यको निर्माण गरिएको छ। यस अध्ययनमा यसअघि नै अध्ययन भइसकेका सामग्रीहरूको आधार लिइने छ। तसर्थ तथ्याङ्कको स्रोत द्वितीय हुने छ। केही वर्तमान भोगाइहरू नेपालका विभिन्न क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएको छ। इमाइल दुर्खिमको सामाजिक तथ्य भन्ने थ्योरी (साध्य) लाई यस शोधमूलक लेखको प्रेरणाको रूपमा हेरिएको छ। उनले समाजमा रहेका तथ्यहरूको वैज्ञानिक अध्ययन गरेर सामाजिक समस्याहरूको विश्लेषण गर्दै समाधान गर्न सुझाएको पाइन्छ। यस्तो विधि परम्परागत रूपमा व्याख्यात्मकवाद तथा अनुभववादभन्दा पृथक हुन्छ, जसलाई हामी सत्यवाद वा तार्किकवाद भन्न सक्छौं। सामाजिक समस्याहरूलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट हेरेर तर्कसहित समाधान दिनुपर्छ, जुन सत्य र सबै मानव प्राणिका लागि उपयुक्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई यो लेखमा अङ्गीकार

गरिएको छ। साथै फ्रेड्रिफर्ट स्कुलको आलोचनात्मक सिद्धान्तलाई यस लेखमा मूल स्रोतको रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

मुख्य खण्ड

सामाजिक विभेद तथा उत्पीडनले समाजमा वर्षौंदेखि अपहेलनामा परेका महिला, दलित, जनजाति, मधेसी, गरिब तथा अल्पसङ्ख्यक सबैमा क्षति भएको छ। २०६३ सालको अन्तरिम संविधान तथा २०७२ सालको नेपालको संविधानले केही क्षतिपूर्ति गर्ने व्यवस्थाहरू गरेको भए पनि त्यसलाई देशको शासन व्यवस्थाले अझै अङ्गीकार गर्न कठिन भइरहेको छ। यसको लागि राजनैतिक प्रतिबद्धताले मात्र काम गर्न नसक्ने देखिन्छ। यसका लागि सबैले सबै क्षेत्रमा क्रान्तिकारी कदम चाल्नु पर्ने आवश्यक भइसकेको छ। यहाँ सामाजिक विभेद र उत्पीडनले कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ।

शैक्षिक विभेद तथा उत्पीडन

सामाजिक विभेद तथा उत्पीडनले दलित समुदायलाई निकै क्षति पुऱ्याएको छ। अन्य समुदाय तथा समानुपातिक क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई पढ्नबाट राज्यले रोकेको थिएन तर दलित समुदायलाई समाजले पढ्न वा विद्यालय जान नै रोकेको अवस्था भएकाले अहिले दलित समुदायको पहिलो पुस्ताले स्नातकोत्तर तहको अध्ययन गर्दै छ भन्दा पनि फरक पर्दैन। अझ तराई दलितको कुरा गर्ने हो भने अझै पनि उनीहरूको पहिलो पुस्ता स्नातकोत्तरसम्म पुग्न नसकिरहेको अवस्था विद्यमान देखिन्छ। देशमा दुई खाले शिक्षा चलिरहेको छ। नेपालमा दलित समुदायको साक्षरता दर ६७.३६% रहेको छ। जबकि नेपालको सबै जातजातिको साक्षरता दर ७६.२% रहेको छ। (२०७८, राष्ट्रिय जनगणना नेपाल) शिक्षामा चरम व्यापारीकरणले दलित समुदायले

गुणस्तर नभएका विद्यालयमा अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यता छ। जुन कारणले उसले आफ्नो जीवनभर विभेदपूर्ण शिक्षाले सृजना गरेको परिस्थितिसँग लडिरहनु पर्छ। धेरै जसो सरकारी विद्यालयमा दलित विद्यार्थीहरूले अध्ययन गर्नु पर्ने बाध्यता छ। केही नाम चलेका सरकारी विद्यालयहरूको शुल्क पनि तिर्न नसकेर विद्यालयको अन्तिम परीक्षा दिनबाट बञ्चित भएका घटनाहरू हाम्रो समाजमा अभै विद्यमान छ। शिक्षामै विभेद सहेपछि उसले अन्य धेरै स्थानमा विभेद सहनुपर्छ। विद्यालयस्तरमा अन्य जातका विद्यार्थीले दलित विद्यार्थीप्रति गरेको विभेद तथा शिक्षकले गरेको विभेदले कतिपयले विद्यालय शिक्षा नै पूरा गर्न सक्दैनन् भने कतिपयले हिनताबोधमा जीवन जिउन वाध्य हुनुपरेको छ। शिक्षकहरू तथा साथीहरूले गरेको जातीय विभेदले बर्दिबास १४ नम्बर वडाका मुसहर समुदायका अधिकांश बालबालिकाले कक्षा ५ देखि ७ कक्षा पुग्दा विद्यालय छोडिसकेका हुन्छन्। यो अवस्था कहिलेसम्म चल्छ भन्ने कुनै निश्चित छैन।

नागार्जुन थुलागाउ मावि, मुदखु, काठमाडौँमा ७२ उत्तरदाताहरूमध्ये ६२ (८६.११%) ले छुवाछुत नभएको जानकारी दिएका छन् भने १० (१३.८९%) उत्तरदाताले तथाकथित उच्च जातका विद्यार्थी र दलित विद्यार्थीहरूसँगै बसेर खाने र पिउने पानीमा छुवाछुतको प्रचलन विद्यालयहरूमा रहेको बताएका छन् (खतिवडा, २०२२)। यसले के प्रष्ट हुन्छ भने छुवाछुतको अवशेष अभै बाँकी छ। दलित बालिकाहरूले विभिन्न प्रकारका असमानता भोगिरहनु परेको छ जसले गर्दा उनीहरू शिक्षा आर्जन गर्न सक्नुपर्छ गरिरहेका छन्। उनीहरू दलित बालकभन्दा धेरै विभेदहरू सहनुपर्छ भने अन्य जातीयका बालिकाभन्दा अति धेरै असमानताको सामना गरिरहेका छन् (प्रधान, २०२१)। दलित समुदायमा शिक्षा आर्जनको क्षेत्रमा क्रमिक सुधारका सङ्केतहरू देखिएका छन्। यसमा विद्यमान विभेद तथा

उत्पीडन कम गर्न सके यो समुदायबाट उच्च शिक्षा आर्जन गर्नेहरूको सङ्ख्यामा प्रगति गर्न सकिने थियो। अहिलेको परिपाटी सामान्य अध्ययन गरेर विद्यालय छोड्ने, खाडीमा कमाउन जाने तथा आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाहरू इन्डियातिर मजदुरी गर्न जाने गरेको देखिन्छ। सिपमूलक तालिमहरूको अभाव र शैक्षिक अवस्था कमजोर भएको कारणले यो समुदायको औसत आम्दानी तथा बचत अन्य जातजातिको भन्दा धेरै कम हुने गरेको देखिन्छ र उनीहरूले आफ्ना छोराछोरीको राम्रो शिक्षादीक्षामा खर्च गर्न नसक्दा गरिबीको कुचक्र चलिरहेको देखिन्छ। विभेद र उत्पीडनको स्वरूपमा परिवर्तन भइरहेको छ तर सामाजिक रूपमा गर्वका साथ म दलित हुँ भन्ने वातावरण बनेको छैन। दलित भनेको सम्मान पाउनका लागि भनिएको थियो। तर हिजोआज दलित भनेर फेरि विभेदपूर्ण व्यवहार गर्ने परम्परा विद्यमान रहेको छ। सार्की, कामी, दमैजस्ता शब्दले विभेद गर्नु भनेर दलित भन्न थालेको अहिले भन यही शब्दले मन दुःखाउने गरेको धेरै जसोको भोगाइ छ। खासमा अधिकारी, पण्डित, पौडेल नभनेर बाहुन भने जस्तै सम्मान पाउन दलित भनिएको भए पनि अभै दलिएर बस्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको देखिन्छ।

रोजगारीमा विभेद तथा उत्पीडन

सामाजिक विभेद तथा उत्पीडनले दलितलाई पारेको प्रभावको अर्को क्षेत्र भनेको रोजगारीको क्षेत्र हो। वर्षौंदेखि समाज तथा राज्यबाट शोषणमा परेको यो समुदायका व्यक्तिहरूले लोकतान्त्रिक गणतन्त्रपछि केही राहत महसुस गरेका थिए। जसमा समावेशी सिद्धान्तअनुसार राज्यको सबै अङ्गमा रोजगारीको सुनिश्चितता थियो। यस व्यवस्थाले देशमा दलित समुदायको प्रगतिशील पथलाई अङ्गीकार गरिरहेको छ। रोजगारीमा समावेशिताले उनीहरूलाई केही न्याय अवश्य पनि दिएको छ, सरकारी क्षेत्रमा। तर अभै

पनि यसमा विभिन्न कानूनको छिद्र प्रयोग गरेर यो समुदायप्रति विभेद र उत्पीडन गर्ने क्रम रोकिएको छैन। कुनै पनि सरकारी कार्यालयमा समावेशी सिद्धान्तका अनुसारको अनुपातमा दलित प्रतिनिधित्व छैन भने त्यसलाई पूर्ण गर्नुपर्ने बाध्यकारी कानूनको अभाव नै पालमा छ।

लोकसेवा आयोगको हालैको विज्ञापन टुलो विवादमा परेको छ। विवादित हुनुको मूल कारण आरक्षणतर्फको सिट घट्नु हो। लोकसेवाले २०७६ जेठ ६ गते टुलो सङ्ख्यामा (९ हजार १६१) सिटका लागि विज्ञापन गरिँदा आरक्षणतर्फ थोरै मात्र सिट छुट्याइएको थियो। आरक्षणतर्फको सिट सङ्ख्या कसरी घट्छ, त्यो मात्रै ध्यानमा राखेर क्लस्टरिङ गरिएको छ। त्यो उद्देश्य पूरा गर्नलाई जहाँ जेलाई आधार बनाउनुपर्थ्यो, त्यसैलाई आधार बनाइएको छ। त्यसैले आयोगले स्थानीय तहलाई एउटा युनिट मानेको छ। तर विज्ञापन भने अञ्चलका आधारमा गरेको छ। जति सानोसानो समूह बनाएर विज्ञापन गरिन्छ, समावेशीतर्फ सिट त्यति नै घट्ने हो। खुलातर्फको सिट त्यति नै बढ्ने हो। अहिले गरिएको पनि त्यही हो। (साह, विचार, अनलाइनखबर, २०७६)

लोकसेवाले गर्ने बदमासी विरुद्ध त्यस कार्यमा संलग्नलाई कडाभन्दा कडा कारबाही गर्ने व्यवस्थाको अभाव देखिन्छ। जसले गर्दा सरकारी कार्यालयहरू (सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय) तहको करारका कर्मचारी भर्ना गर्दा समावेशी सिद्धान्तअनुसारको कोटा व्यवस्था लागु नगरेको देखिन्छ; जुन समावेशी सिद्धान्तको विरुद्ध नै हो। यसरी कोटा विनाको विज्ञापन गरेर आफ्ना मान्छेहरूको भर्ना गर्दा अधिकांश दलित समुदाय जागिर पाउनबाट बञ्चित हुनु परेको अवस्था छ। साथै लोकसेवाले नियत राखेर माग सङ्ख्यालाई खण्डीकृत गरेर दलित समुदायको कोटा घटाएर विज्ञापन गर्ने गरेको हुँदा यसबाट पनि संविधानको समावेशी सिद्धान्त

उल्लङ्घन गरेको देखिन्छ। यी र यस्ता क्रियाकलापहरूले रोजगारीका क्षेत्रमा अझै पनि दलित समुदायले विभेद तथा उत्पीडन सहनु परिरहेको छ।

वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा पनि खाडीमुलुक वा इन्डियाको विभिन्न भागमा मजदुरीमा जानुपर्ने बाध्यताले उनीहरूको आम्दानीको स्रोत बढाउन कठिन भइरहेको छ। सरकारले उनीहरूलाई राम्रो सिप सिकाएर राम्रो आम्दानी हुने देशहरूमा जान सक्ने बनाउन सके उनीहरूले पनि वैदेशिक रोजगारीबाट अन्य जातजातिको जस्तै मनग्य आम्दानी गर्न सक्ने वातावरण तयार हुने थियो। तर त्यसो हुन नसक्दा कतिपय दलित समुदायका व्यक्तिहरू खाडी मुलुक जाँदा पनि ऋणमा चुर्लुम्म डुबेको र रोडमा आउनुपर्ने अवस्था सृजना भएको देखिन्छ।

समाजमा विभेद तथा उत्पीडन

सर्लाहीको लालबन्दी नगरपालिकाको एउटा गाउँमा एक तथाकथित उच्च जातले आफ्नो घरमा श्रीमद्भागवत सप्ताह लगाउँछन्। समाजमा बसोबास गर्ने सबैलाई उनले निमन्त्रणा गर्छन्। निमन्त्रणाअनुसार दलित समुदायका दुइटै घरबाट पूजा सामग्रीसहित त्यहाँ उपस्थित हुन्छन्। तर उनीहरूले पूजामा टाढैबाट सहभागी हुनुपर्छ। उनीहरू आफूहरू अपमानित भएको महसुस गर्छन्। तर समाजमा थोरै घर मात्र दलित भएकाले त्यसको विरोध गर्न सक्दैनन्। उता दैलेख जिल्लामा विद्यार्थीहरूले मन्दिर र विद्यालयमा अझै पनि जातीय विभेद सहनु परिरहेको छ। अछाम र कैलाली जिल्लामा २०७२ सालमा गरिएको एक अध्ययनअनुसार अझै पनि विद्यालयमा प्रायः ७.२% दलित विद्यार्थीले छुवाछुतको अनुभव गर्नु परिरहेको छ भने कहिलेकाहीं छुवाछुतको अनुभव गर्ने विद्यार्थी ५५.७% रहेको देखिन्छ। उता गाउँघरमा ६४.३% विद्यार्थीले छुवाछुत प्रायः र ३५.३% ले कहिलेकाहीं

अनुभव गरेको बताएका छन् (चलाउने, २०२०) । समाजमा विद्यमान विभेद तथा उत्पीडनले यी समुदाय वर्षोदेखि मानसिक पीडा सहेर दबिएर बस्नुपर्ने अवस्था अझै विद्यमान छ ।

नेपालको संविधान (सन् १९६३) ले छुवाछुतलाई कानून विपरीत कार्यका रूपमा घोषणा गरिएको थियो । तर उल्लङ्घन गर्नेलाई सजाय दिने विषयमा कानून मौन थियो । त्यसैले छुवाछुतसम्बन्धी संविधानको विशेष व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेन । त्यसपछिका कानून र संविधानहरूमा जातीय भेदभाव र छुवाछुतलाई आपराधीकरण गरियो, कानूनको पुस्तकमा छुवाछुतको अन्त्य गरियो । नयाँ पुस्ताका नेपालीहरूले छुवाछुतलाई अस्वीकार गर्दै केही सकारात्मक परिवर्तनहरू भए पनि नेपाली समाजको तुलो वर्गले अझै पनि जातीय भेदभावलाई निरन्तरता दिइरहेको छ, जसको एउटा कारण कानून कार्यान्वयन गर्ने बलियो संयन्त्र र जनचेतनाको अभाव हो (काप्ले, २०८०) । मुद्खु, काठमाडौँमा २०२२ मा लिएको तथ्याङ्कअनुसार ७२ उत्तरदातामध्ये ३४ (४७.२२%) ले धार्मिक स्थलहरूमा दलितहरूको प्रवेशमा छुवाछुतको अभ्यास नभएको जानकारी दिए, १८ (२५%) उत्तरदाताले केही अभ्यास रहेको, ४ (५%) उत्तरदाताले नियमित अभ्यास र १६ (२२.२२%) ले पूजा गर्न र प्रसाद प्राप्त गर्नका लागि मन्दिरहरूमा प्रवेश गर्न अस्वीकार गरेको बताए । ७२ उत्तरदाताहरू मध्ये ४० (५०.३३%) ले पिउने पानीको साभ्ना स्रोतमा दलितको पहुँचमा छुवाछुतको अभ्यास नभएको जानकारी दिए, १२ (१६.६६%) उत्तरदाताले केही अभ्यास, ४ (५.५%) उत्तरदाताले नियमित अभ्यास र १४ (१९.५०%) प्रतिशतले पिउने पानीको साभ्ना स्रोतहरूमा पहुँच गर्न अस्वीकार गर्ने गरेको अनुभव बताए । ७२ उत्तरदाताहरू मध्ये ५० (६९.४५%) ले तथाकथित उच्च जातिको घरमा दलितको प्रवेशमा सहज पहुँच नभएको जानकारी दिए भने १५ (२०.८३%)

उत्तरदाताले केही अभ्यास र ७ (९.७२%) उत्तरदाताले छुवाछुतको प्रचलन नभएको बताए (खतिवडा, २०२२) । यी सबै तथ्यहरूले समाजले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलाई अझै पालिरहेको देखिन्छ जुन कानुनी रूपमा अपराध हो । तसर्थ यसका लागि सरकारले ठोस काम गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।

धेरैतिर परिवर्तन आएको भए पनि गाउँघरतिर अझै यस्तो जातीय विभेद गर्नेलाई कानुनी सजाय गर्ने सरल व्यवस्था नभएकाले धेरै जसो घटनाहरूको उजुरी नै पर्दैन । उजुरी परेका घटना पनि कानुनी रूपमा अगाडि बढ्ने र पीडितलाई पीडकबाट क्षतिपूर्ति दिलाउनेभन्दा पनि सामाजिक मेलमिलापको नाममा सामसुम पार्ने चलन रहेकाले उहिल्यै समाजबाट हटिसक्ने यो अपराधिक कार्य अझैसम्म जरो गाडेर बसिरहेको छ । सामाजिक चलनचल्तीको नाममा आपराधिक कार्यले निरन्तरता र सामाजिक स्वीकृति पाइरहेको छ । सामाजिक विभेद र उत्पीडनको अन्त्य विना दलित समुदायले समाजमा मानमर्दन तथा प्रतिष्ठा पाउन निकै कठिन छ । तसर्थ सबै पक्षले दलित समुदायप्रति गर्ने व्यवहार परिवर्तन गर्न अपरिहार्य भइसकेको छ ।

राजनीतिक विभेद तथा उत्पीडन

देशमा शासन व्यवस्थामा परिवर्तन आउँदा राजनैतिक अवस्थामा पनि दलितहरूले परिवर्तन हुने अपेक्षा गरेका थिए । नयाँ संविधानले पनि सोही परिकल्पना गरेको थियो । विडम्बना समावेशिताका नाममा राजनैतिक दलहरूले दलित समुदायलाई अझै पनि अपहेलना गरेको देखिन्छ । दुई सय चालिस वर्षे राजतन्त्रको अन्त्य गरेर सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापना भएको १५ वर्ष बितिसक्दा पनि राजनैतिक क्षेत्रमा दलितहरूले निर्णायक तहमा सहभागिता पाउन नसक्नु चिन्ताको विषय हो । हाल

प्रतिनिधि सभामा ५.८१% मात्रै दलितको प्रतिनिधित्व छ। जसमा एक जना मात्रै प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट जितेर आएका हुन् भने बाँकी १५ जना समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रक्रियाबाट आएका हुन् (रिपब्लिका, २०२३)। जबकि प्रतिनिधिसभामा थोरैमा ३७ जना दलितको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने थियो। प्रतिनिधि सभामा कुल २७५ जना सदस्यहरू हुन्छन्। यहाँ पनि उनीहरू नियमबाटै विभेदित छन्।

राजनीतिक दलहरूमा तल्लो तहदेखि शीर्ष नेतृत्वसम्म जातीय प्रभाव छ। परम्परागत दलको संस्थागत संरचनामा मात्रै होइन, कम्युनिस्ट पार्टीहरूमा पनि तथाकथित उच्च जातिको वर्चस्व व्याप्त छ (नेपाली, २०२४)। राजनैतिक दल तथा सरकारको निर्णायक तहमा दलितको सहभागिता शून्य छ। यसो हुनुमा राजनैतिक दल तथा सरकारको संरचना निर्माणमा अनिवार्य समावेशिताको व्यवस्था नहुनु र भएका व्यवस्थामा पनि छिद्र खोजेर दल र सरकारले गलत अभ्यास गर्नु र यो सबको मूकदर्शक भएर जिम्मेवार निकायहरू बस्नुले राजनीतिमा दलितमाथि हुने विभेद तथा उत्पीडनले निरन्तरता पाइरहेको छ। राजनीतिका अधिकांश लाभका पदहरू अन्य जातजातिले पाउने र दलित जातिलाई सदस्यमा मात्रै सिमित गर्ने अभ्यास हाल विद्यमान देखिन्छ। प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीमा त्रुटि भएका कारण धेरै जनसङ्ख्या भए पनि नेपालभरि छरिएर रहेका दलित समुदायले प्रत्यक्ष चुनावमा जित्न निकै कठिन छ। दलित उम्मेदवारलाई प्रत्यक्ष निर्वाचनमा भोट नआउनु पनि मतदाताहरूले उनीहरूमाथि गरेको विभेद तथा उत्पीडन नै हो। अर्कोतर्फ निर्वाचन प्रणाली एकदमै खर्चिलो भएकाले दलित समुदाय प्रत्यक्ष निर्वाचनमा उठेर पनि खर्च गर्न नसक्ने भएकाले हार बेहोर्नु परिरहेको अवस्था छ। के काठमाडौंले बालेनलाई जिताएजस्तै कुनै दलितको छोरोलाई काठमाडौंमा

जिताउला त ? सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक मुलुकमा मधेसी तथा महिलाले सहजै राष्ट्रपति पाए जस्तै कुनै दलितले राष्ट्रपति बन्न सक्लान् त ? के अबको केही वर्षमा राष्ट्रिय दलमध्ये कुनै पनि दलले आफ्नो नेतृत्वमा दलितलाई स्वीकार गर्लान् त ? जबसम्म उनीहरूले यसो गर्दैनन्, तबसम्म राजनीतिमा दलितप्रति विभेद तथा उत्पीडन भइरहेको छ भनेर बुझ्दा वा भन्दा कति पनि फरक पर्दैन।

अवसरमा विभेद तथा उत्पीडन

सरकारी क्षेत्रमा समावेशी सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरिएको भए पनि निजी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र तथा कतिपय संस्थानहरूमा अझै दलित समुदायलाई अवसरमा विभेद तथा कार्यस्थलमा उत्पीडन गरेको पाइएको छ। दलित समुदायसँग गर्ने व्यवहार, बोल्ने तरिका तथा कर्मचारीको बहुवामा विभेद गर्ने गरेको भए पनि त्यसलाई नियमन गर्ने सरकारी निकायको नै भाव रहेको छ। निजी विद्यालयहरूले राख्ने कर्मचारी समानुपातिक सिद्धान्तको अवधारणाअनुसार हुँदैनन्। जसरी निजी क्षेत्रले राज्यको लागि कर तिर्छ भने उसले संविधानमा व्यवस्था भएको समानुपातिक समावेशिताको अनुसरण गर्नुपर्ने हुन्छ तर यी विद्यालयहरू जस्तै निजी क्षेत्रको उपेक्षामा दलित समुदाय अवसरबाट बञ्चित भएका छन्। औद्योगिक क्षेत्रमा कति प्रतिशत दलितले काम पाएका छन् ? के उनीहरूलाई धेरै आम्दानी हुने निर्णायक पदहरूमा अवसर दिइएको छ त ? यस बारेमा कसैले खोजीनीधि गर्दैनन्। यति मात्र होइन, दलित समुदायलाई समुदायमा क्रियाशील कतिपय उपभोक्ता समितिहरूमा नाम मात्रकै सदस्य वा पदमा राख्ने गरिएको वा धेरै जसोमा सदस्यसमेत नराखेको गुनासो महोत्तरी जिल्ला बर्दिबास नगरपालिकाका नागरिक अगुवा राम विकले बताए। नगर तथा वडामा निर्वाचनबाट जितेर आउने सदस्यहरूले खासै जिम्मेवारी

नपाउने र उनीहरूको व्यक्तित्व विकासमा अवसरसमेत नपाउने अवस्था रहेको सदस्यहरू बताउँछन्। सरकार तथा पार्टीहरूले दलित प्रतिनिधिलाई भावी वडा अध्यक्ष, मेयर, उपमेयर बन्न सक्ने गरी प्रशिक्षण दिने तथा सहयोग गर्ने परिपाटीकै अभाव रहेको हेटौँडा नगरपालिकाका दलित सदस्यहरूको विचार छ। यसले कार्यकारिणी पदमा अवसर पाउन दलितहरूले अझै कयौँ वर्ष विभेद तथा उत्पीडन सहनुपर्ने अवस्था छ।

व्यावसायिक विभेद तथा उत्पीडन

दलित समुदायलाई होटल व्यवसाय सञ्चालन गर्न अझै कठिन रहेको देखिन्छ। कतिपयले जात परिवर्तन गरेर नेपालका सहरहरूमा व्यवसाय गरेका छन्। दलित समुदायलाई व्यवसाय गर्न सरकारले प्रोत्साहन गर्न आवश्यक छ। हिजोआज दलितले परम्परागत पेसा नै गर्नुपर्छ भन्न मिल्दैन। त्यसैले जुन व्यवसाय गर्दा फाइदा धेरै हुने हो र आफ्नो मनखुसी हुने हो। त्यही व्यवसाय गर्न सबैले प्रेरणा दिनुपर्छ। अझै पनि बजारमा सार्कीको खाजा घर लेखेर खाजा पसल चलाएको र सो पसलमा ग्राहकको भिड लागेको देख्न सकिएको छैन। यसको अर्थ के ग्राहक आफैँबाट पनि जातीय विभेद तथा उत्पीडन भएको देखिन्छ। दलित समुदायलाई व्यावसायिक रूपमा हुने विभेद तथा उत्पीडनको क्षतिपूर्ति नेपालमा कहाँबाट भराउन सक्ने अवस्था छैन। व्यवसायमा अगाडि बढ्न नसक्दा उनीहरूको आर्थिक अवस्थामा प्रगति ल्याउन निकै चुनौती देखिन्छ। कतिपयले जात लुकाएर व्यवसाय गर्नुपर्ने बाध्यता नेपालमा अझै विद्यमान रहेको देखिन्छ। दलित समुदायको नाममा रहेको व्यवसायहरूको प्रगति पनि सामाजिक विभेदको कारण त्यति लोभ लाग्दो गरेर फस्टाउन सकेको देखिँदैन। यस्तो विभेद तथा उत्पीडन नेपालमा अन्य जातहरूमा देखिँदैन। तसर्थ सरकारले दलितको व्यवसायलाई विनाकर

दश वर्षसम्म चलन दिने वा करमा भारी छुट दिने तथा वैङ्कबाट आधार दरमा ऋण उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्न सक्नुपर्छ।

परम्परागत व्यवसाय गर्दा समाजले थप पीडा तथा उत्पीडन गर्ने गरेकोले नेपालमा धेरै जसो दलित समुदायले त्यस्तो व्यवसाय छोडेको पुस्तौँ बितिसकेको छ। उदाहरणको लागि मेरो कुनै पुस्ताले जुत्ता सिलाउने वा जुत्ताको व्यवसाय गर्ने गरेको छैन तर पनि समाजले मलाई सार्की भन्न छोड्दैन। यस्तोमा मेरो अरू कुनै पुस्ताले जुत्ता सिलाउने काम नगरेरै पनि समाजमा विभेद तथा उत्पीडन सहिरहनुपर्ने छ भने अरू थुप्रै जातहरूले अहिले जुत्ता उत्पादन गर्ने तथा बिक्रीवितरण गर्ने गर्छन्, तर उनीहरूलाई दलित समुदायको जस्तो पीडा सहनु पर्दैन। समय बदलिए पनि पीडा उस्तै छ; जसले गर्दा जातीय विभेद भोग्नु परिरहेको छ।

संस्थागत विभेद तथा उत्पीडन

माओवादीको १० वर्षे जनआन्दोलन तथा राजतन्त्रको अन्त्य पछि नेपालमा कार्यरत धेरैजसो राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरूले पनि पहिलो पटक दलित समुदायका उम्मेदवारहरूलाई आफ्नो संस्थामा रोजगारी दिएर समानुपातिक प्रतिनिधित्व गराउन थाले। तर विडम्बना यस्ता सङ्घसंस्थाले पनि अनिवार्य सबै तहमा समावेशी सिद्धान्तअनुसार दलित समुदायलाई प्रतिनिधित्व गराउनु पर्छ भन्ने स्पष्ट कानुन नहुँदा र नियमक निकाय मौन बसिदिँदा सङ्घसंस्थामा दलित कर्मचारीहरूले अहिलेसम्म विभेद तथा उत्पीडन भोगिरहनु परेको छ। अधिकांश सङ्घसंस्थामा निर्णायक तहमा दलित समुदायको चरम अभाव रहेको देखिन्छ। यस विषयमा दलित आयोग, समावेशी आयोग, लोकसेवा तथा समाज कल्याण परिषद् मौन छन्। उनीहरूको स्पष्ट धारणा नहुँदा विभेद तथा उत्पीडन

भोग्नेहरू वर्षौं देखि अन्यायमा छन् ।

कतिपय सङ्घसंस्थाले विज्ञापन खोल्दा महिला मात्र लेख्ने गर्छन् । ती संस्थाहरूले जबसम्म दलित मात्र वा मधेसी मात्र वा अपाङ्गता भएका व्यक्ति मात्र अथवा जनजाति मात्र भनेर विज्ञापन खोल्न सक्दैनन्, तबसम्म उनीहरूले पनि दलित कर्मचारीप्रति विभेद तथा उत्पीडन गरिरहेकै ठहर्छ । जबसम्म सङ्घसंस्थाले निर्णायक तहमा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा सार्वजनिक रूपमा व्यक्त गर्न सक्दैनन् भने त्यो समयसम्म ती सङ्घसंस्थाले पनि दलितमाथि विभेद र उत्पीडन गरिरहेकै मान्नुपर्ने हुन्छ । अझै पनि धेरै दलित कर्मचारीहरूले आफ्नो जागिरको पदोन्नतिमा विभेद हुने गरेको तथा नयाँ जागिर पाउन पनि कठिन भएको बताएका छन् । कतिपय सङ्घसंस्थाले योग्यता सबै पुग्दापुग्दै पनि छोटो सूचीमा पनि नराख्ने गरेको बताए भने कतिपयले छोटो सूचीमा राखेर लिखित र मौखिक परीक्षा लिएर फाल्ने गरेको एक पीडितले बताए । यसबाट दलित समुदायमा विभेद र उत्पीडन अझै पनि कायम रहेको देखाउँछ ।

उपखण्ड

कतिपयले विभेद त हामीमा पनि उस्तै छ भन्ने गर्छन् । हो वास्तवमा विभेद लिङ्ग, क्षेत्र, वर्ण, अवस्था, रङ्ग, धर्म, आस्था आदिका आधार पनि छ । तर ती सबैभन्दा अमानवीय विभेद तथा उत्पीडन दलितलाई गरिएको छ । जसले आफ्नो नाम अरूलाई भन्दा मात्रै पनि वा कसैले नाम तथा थर थाहा पाउनेबित्तिकै उसले जानेर वा नजानेर विभेद तथा उत्पीडन गर्न सुरु गर्ने गरेको देखिन्छ । म विभेद गर्दिनँ भन्नेले पनि व्यवहारमा विभेद र उत्पीडन गरेको पाइन्छ । खासमा दलित भनेर गरिने सम्पूर्ण विभेद र उत्पीडनको अन्त्य हुनुपर्छ । यसमा कुनै सर्त वा तर्क लगाएर विभेद गर्न पाइँदैन । किनकि जातीय विभेद कानुनी रूपमा अपाध

हो र यो दण्डनीय छ । जबसम्म हामीले यसलाई हल्का रूपमा लिइरहन्छौं, यो जीवित रहन्छ र यसले दलित समुदायलाई डसिरहन्छ ।

अहिलेको बदलिँदो परिस्थितिमा अन्तरजातीय विवाहलाई प्रोत्साहन गर्ने, धर्म तथा जात व्यवस्थामा भएका खराब पक्षहरूलाई सुधार गर्नुपर्ने र त्यसको प्रचारप्रसार गर्ने कार्यलाई तीव्रता दिन आवश्यक देखिन्छ । कतिपय विभेद तथा उत्पीडनले दलित समुदायलाई जीवन जिउनै कठिन बनाइदिएको छ । अन्तरजातीय विवाह गर्ने जोडीले कडा सामाजिक भेदभाव तथा पारिवारिक उत्पीडन सहनु परिरहेको छ । कतिपयले गाउँघर नै छोडेर हिँड्नुपर्ने समस्या अझै समाजमा जीवितै छ । पश्चिम नेपालतिर अझै पनि यो छोड्ने भन्ने चलन छँदै छ । त्यस्ता चलनको समाजबाट जर्दैदेखि उखेलेर फाल्न आवश्यक छ । यो छुट्टिने कुरा पूर्ण अन्धविश्वास हो भनेर मान्छेहरूलाई बुझाउन ढिलो भइसकेको छ । सांस्कृतिक रूपमा विभिन्न बहाना तथा चलनचल्तीसँग जोडेर विभेद गर्ने र पारिवारिक रूपमै क्षति पुऱ्याउने कार्य अझै पनि नेपालमा अभ्यासमा देखिन्छ । जसलाई अन्त्य गर्न सबैले हातमा हात मिलाएर अगाडि बढ्न आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

नेपाली समाजमा विद्यमान जात व्यवस्थाको परिकल्पना नै शोषण, दुर्व्यवहार र दमन गर्ने नियतले भएकाले शोषक वर्गले यसलाई निरन्तरता दिएको छ । नेपालमा जन्मेदेखि मृत्युसम्म दलित समुदायमाथि विभेद तथा उत्पीडन हुने गरेको देखिन्छ । माथिको विश्लेषणका आधारमा पीडा तथा भेदभाव पाएर पनि शोषणमा परेका दलित समुदायले यसको कडा प्रतिकार गर्न नसक्नुमा सामाजिक, राजनीतिक तथा न्यायिक संरचना प्रमुख कारक हो । तसर्थ राज्यका सबै निकायहरूमा संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिमको

निर्णायक तहमा दलित सहभागिता, रोजगारीमा अवसर, राज्यका कार्यकारिणी पदमा नियुक्ति, न्याय सम्पादनमा प्राथमिकता, राजनैतिक दलको कार्यकारिणीमा अवसर तथा सरकारको मन्त्रपरिषद्मा महत्त्वपूर्ण मन्त्रालय दिने व्यवस्था गर्नुपर्छ। जसले दलित समुदायले भोग्दै आएको विभेद तथा उत्पीडन अन्त्य गर्न मद्दत पुग्ने छ। छुवाछुत र जातीय भेदभाव गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने छ। (मुलुकी अपराध संहिता २०७४) सामाजिक बहिष्कार वा अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार

गर्नेलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने छ (मुलुकी अपराध संहिता २०७४)। कानूनमा भएका व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा जोड दिनु आवश्यक छ। लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको दिगोपना चाहने हो भने सबै समावेशी समूहहरूको सहभागिता सबै क्षेत्रमा गरेर विविधतामा एकता ल्याउनु अनिवार्य छ। संविधानले तोकेबमोजिम समावेशी सिद्धान्त विपरीत भएका निर्णयको खारेजी गर्ने र संविधानको परिपालना गर्न निर्देशन दिने कार्यलाई नियामक निकायहरूले पहिलो प्राथमिकतामा राख्न आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- काफ्ले, डोलराज (२०८०). 'नेपालमा छुवाछुतको इतिहास' *इतिहासको आवाज*. ३१ (१). पृष्ठ १५ (१६)।
- खतिवडा, थमिन्द्र (२०२२). 'दलित समुदायमा जातीय रूपान्तरण : एक विवरणात्मक अनुसन्धान'. *पाटन प्रज्ञा*. १० (०१). पृष्ठ १९७ (२०८)।
- चलाउने, भवनसिंह (२०२०). 'नेपाली विद्यालयहरूमा दलित विद्यार्थीहरूले अनुभव गरेका तथा भोगेका जातीय विभेद'. *granthaalayahpublication*, k[i7 १४७, <https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v8.i8.2020.977>.
- प्रधान, नीति (२०२१). 'दलित केटीहरूको शिक्षामा बाधाहरू : नेपालमा शैक्षिक अवसरहरूको पहुँच' पृष्ठ २-६६ <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=9053376&fileOId=9053380>
- राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन (२०७८). Retrieved from censusnepal.cbs.gov.np:https://censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/national.
- रिपब्लिका (२०२३). 'कार्यकारिणी पदमा दलित प्रनिनिधित्व ओभेलमा'. रिपब्लिका। <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/dalit-representation-in-executive-positions-taking-back-seat/>
- साह, तुलानारायण (२०७६, जेठ २३०) विचार. Retrieved from Onlinekhabar: <https://www.onlinekhabar.com/2019/06/771326>